

ՀԱՅ

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

այաստանի պատմութիւնը ամենէն
հարեւանցի քննողին իսկ մտադրու-
թեան երկու զխաւոր հանգա-
մանքներ կ'ընծայէ. երկրին լեռնային բնութիւ-
նը, եւ ամենահին օրերէ ի վեր տանուաւրու-
թեանց կամ նախարարութեանց բաժնուած ըւ-
լալը։ Օտարագրի մը անգամ, ինչպէս Պլինիոս,
ըրած էր սա դիտողութիւնը թէ Հայաստանի
գաւառներուն բաժանումը պարզապէս նախա-
րարութեանց բաժանումն է, եւ թէ ասոնցմէ
ոմանք երբեմն առանձին թագաւորութիւններ
էին։

Սակայն հակառակ ասոնց գերակշիռ գերին
եւ կարեւորութեան, հակառակ որ մեր պատ-
մագրութիւնները նոյն իսկ յատուկ նախա-
րարութեանց մէկ անդամին խնդիրով գրուած,
կամ անոնց հաշուին, խորհուրդներուն ծառայե-
լու եւ անոնց փառաբանմանը օտարմանուած են,
այս աղբիւրներէն ազատ, ցանցաւ, թիւրի ծա-
նօթութիւններ միայն կարելի է քաղել անոնց
ցեղաբանութեան, կազմութեանը, նկարագրին
վրայ, ինչ որ մերթ պատմիչներն իրենք իսկ
կը խոստովանին (1)։

Նախարարաց ոչ թէ մէկ կամ երկուքին,
այլ բոլոր գլխաւորներուն ու անուանիկե-
րուն վրայ ոճով եւ մանրամասնօրէն տեղե-
կութիւն տալու կարեւորութիւնը կը զգայ մի-
այն իօրենացիք — պատիւ իրեն — եւ ա'լ ա-
ւելի կը սրէ մեր հետաքրքրութիւնը ակնար-
կելով « իւրաքանչիւր տանց առանձնականու-
թեանց անբաւ զրուցաց մատանք » ի գոյու-

(1) Եւ արդ ըստ կարգի եւ հարադասութեան նախա-
պետաց եւ իշխանաց Սիւնեաց ոչ ունի ինչ ասիլ զար-
ուանց եւ զօնկոցոց նոցա մինչև ցայս վայր, ... զի եւ յառա-
ջագոյն պատմագրաց անկայտ էին իրեն, և մեք Յէպտոս եւ
բազում անգամ շանացք, այնքան միայն ցտաբ զոր վերա-
գոյն կարեցցաք. Տես Թրպէկեան. Գլ. 6.

թեան, եւ կը ձեռնարկէ՝ իրեն յատուկ եղա-
նակով « ախատասիրել » ամէլ ի կատարումն
... զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զա-
մենեցուն զո'ւտն եւ զգլխորդն յայտնելով հա-
մառոտ » . բայց ո'ւրիշ աւանդով կը կարծէք .
ոչ թէ արդէն յիշած « անբաւ զրուցաց մատ-
անք » ոչն, այլ ինչպէս կ'աւելցնէ հիմա « որ-
պէս հաւաստի ի յուռնականս տման կայ պատ-
մութիւնս » : Հակապատմիչներ ակնբերու է :
Յո'յն պատմիչներ՝ հաւաստի տեղեկատուներ
հայ նախարարութեանց ծագման, մինչ նոյն իսկ
անոնց անուաններու ուղիղ գրել յին կարող յոյն
գրերով, վկայ այն այսպիսով ձեռնամները հայ
պատմական եւ աշխարհագրական անուաններու
որոնց կը հանդիպինք յոյն պատմիչներու մօտ :
Խիստ քննութեան մը անցնելով իօրենացիքի
հաղորդած տեղեկութիւնները, կը տեսնենք թէ
անոնք բաղկացած են հետեւեւաներէ. 1. իւրա-
քանչիւր նախարարական տուններու մէջ հաւա-
նօրէն անգրի պահուած իրենց տուն յատուկ
զրոյցներ : 2. Ժողովրդական աւանդութիւններ,
« պատաւանց առուսպել » եթէ կ'ուզէք 3. Ժո-
ղովրդական կամ խորհուրդական ստուգաբա-
նութիւն եւ բառախաղ : 4. Խորհրդարկին ինքնա-
հնար բարգաւաճումները այս ամենուն, վրան
աւելցնելով իր երթարարութիւնները եւ հանած
եզրակացութիւնները : Այս վերլուծումէն կրը-
նայ հասկցուիլ թէ ինչ կարելի կրնայ ընծայ-
ուիլ այս համառօտքին, երկու երեք օրինակ
միայն կը բաւեն զաղափար մը տալու : Բզնու-
նիներու հինօրեայ նախարարութիւնը ծագած
կ'աւանդէ Արմենակի եղբորորդիէն՝ Բազնու,
մինչդեռ Բզնուի արմատանունը Բազ չկրնար
ըլլալ, եւ արդարեւ մինչեւ հիմա Մշոյ մօտ կայ
Բզնկերտ գիւղ, անուն մը որուն մէջ 6 գիրը
կը մնայ արմատական : Պիտի տեսնենք յետոյ
այս ուսումնասիրութեան մէջ թէ Բզնուսինե-
րուն ծագում տուողն է Բզուին թագաւորը
Խալդեան (Խալդեան արձանագիրներու մէջ Սը-
պուին), Երկրորդ օրինակ. Վանանդացոյ ա-
նունը ծագած կը համարի Վղիտուր Բուղկար
Վնիդայ հատուածին Բաւէին մէջ ընտելելէն,
մինչդեռ գրեթէ ապահով կրնանք ըսել թէ Վա-
նանդ՝ պահլաւիկ կրօնական գրքերուն մէջ ինչ-
ուած Վանանդ աստղին անունին հետ նոյն է,
Վանանդ որ Արամազդէ ստեղծուած էր զնախա-

կար կենդանիները զարնելու (1), պահպանելու Ալեքսեյը լերան գոյնը ու կապանները, որպէս զի դեւերն ու վհուկները 'ի բաց երթան առ նոնցմ (2) ։ Ուրիշ օրինակ մը ։ Վահուհիք նախարարութիւն մը կը յիշէ որ գոյութիւն չուներ և ծագումը կը դնէ Տիգրանի աստուածացեալ որդիէն Վահագնէ ։ Նախ բացի անխոստանելի Մեարտպէն, մեր ամէն պատմիչներ Վահուհուհիք անուանով կը յիշեն այս նախարարութիւնը, որ կանոնաւոր ամաց մըն է Վահէ և Վահէ (Vae) կը նշանակէ հրեշտակ, եւ յիշուած է յաճախ բոլոր պահպանիկ կրօնական գրքերու մէջ մերթ իբր չար հրեշտակ, եւ մերթ իբր հրեշտակ ։ Վահէվահան մեհանի անունը իր Վահէի կրկնութեամբը հաւանօրէն կը նշանակէ կամ երկու տեսակէ հրեշտակներու մեհան, եւ կամ բոլոր հրեշտակներու («ամենայն զուարթնոց» պէս) նուիրուած մեհան ։

Բոլորովին տարբեր անուն է Վահոն որ լեզուաբանօրէն կանոնաւորապէս կազմուած է վիշապասպան Varathragna (զարձեռով պահաւիկ) ։ Որ եւ է կերպով Վահուհուհիք Վահագնէ չէ ծագած, եւ Վահագն աստուածացեալ գոյութիւն ունի շատ աւելի կանուխ քան Հայոց մէջ Տիգրանի որդւոյն աստուածացումը, եթէ իրաւ ստոյգ ըլլայ իսկ անոր նկատմամբ Ռորենացիի աւանդածը ։ Կը թողունք հոս յիշել Գրեհուհի « Գիրիս ունի » իման բառախաղօրէն աստուգարանութիւններ ։ Այսքանը բաւական է ցուցնելու համար թէ որքան մեծ զգուշութեամբ միայն կարելի է գործածել Ռորենացիի նուազ տեղեկութիւնները հայ նախարարութեանց ուսոյն եւ զիարդին վրայ ։ Միայն մէկ կէտի վրայ Ռորենացիի սրատեսութիւնը զարմախալ է, եւ թերեւս այդ ալ պզգային յարատեկ աւանդութեան մը արձագանքն ըլլայ ։ Այն է՝ նախարարութեանց մէկ քանիին Նախ-Արշակունեան Ռորենացիի կոչումով Հայկեան՝ այսինքն մեր նոր ծանօթութեանց լոյսով ինչպէս ժամանակներէ ծագումը մատնանշելն, եւ այդ բաժանումը գրեթէ անսխալ ընելն ։

(1) Sêb Sikand kumanig Vigar, Գլ. Գ. 29-34 . Թրգմ.
Westf :

(2) Sêb Dinai Mainogi Khirad, Գլ. ԽԺ. 12-14 . Թրգմ.
Westf :

Յօդուածիս նպատակն է Ռորենացիի ստուգարանական մեթոտէն նուազ նախնատեղ լեզուաբանական վերլուծումով եւ հայ ու օտար պատմիչներու հայթայթած բոլոր ծանօթութեանց յենլով քայլ մը ընել դէպի այս վերին աստիճանի շահական խնդրին լուծումը, զատ զատ ուսումնասիրելով մեր նախարարութեանց մէջ ինչպէս եւ Ասորեստանաց, պարսկական, մարական, պարթեական ժամանակներէ ծագում առած նախարարութիւնները, Բայց նախ երկու խօսք նախարարներու պաշտօնին եւ յաջորդութեան մասին, նախարարները որոնք այլևայլ անուններով նահապետ, տանուտէր, գաւառապետ (1), սատրապ, իշխան յորջորջուած են, իրենց երկրին բացարձակ տէրը, հրամանատարը, խնամակալը, պաշտպանն էին, զօրք կը հանէին, գուհք կը կազմէին ազատներէն եւ անազաններէն (2) անոնց գէնքը, ձին, եւ ոչ հանդերձանքը հայթայթելով, հարկերը կը հաւաքէին, ունէին իրենց « գահոյից գիւղ » յը կամ աւանը, ուր թերեւս գտտ ալ կը վճռէին, թէպէտ դատաւորական իրաւունքը եկեղեցականի մը ձեռքը կը տեսնենք գէթ Տարօնի մէջ (3), վահագնութեամբ կարգելու իրաւունք ունէին, պաշտօն կուտային կամ կը հանէին, կը կը վարձարարէին ու կը պատժէին, իրենց գաւառին քահկիներու կենաց եւ մահուան վրայ բացարձակ իշխանութեամբ (4), այրիներու եւ որբերու պաշտպանն էին, եւ վերջապէս Լորիքը

(1) Այս անուններու մէջ նախապէս անունը ամենէն գործածականը կ'երեւի ։ Մեր ամենէն հին և ամենէն թիւ գիտութեամբ պատմագիր Բիւզանդ խնամաւորն կը գործածէ նախապէս, որ պահլաւիկ ծագում ունեւալ կը թուի, զի « Տապարիստանի պատմութեան » մէջ զօրք ասէ ։ Մուհամմէտ պ. իշխանն պ. խաֆայիար, կը հանդիպինք այս նոյն « նախապէս » յորջորջման գաւառներու տէր իշխող տուններ գիւղներու տրուած, « Մարիի նախապետք » են : Տաւնուէր ընդհակառակն, կը թուի ոչ-իրանեան բառ, զատելով բառին կազմութենէն, և բնիկ հայերէնի Ձարգմանութիւն ըլլալու է իրանեան բառէ, ինչպէս իրանեան է Սեպուհ ։ Սեպուհները տան որդի էին, նոյնպէս ալ նախապետները տան տէրը՝ զուհին էին, « տուն ընտանիք իմաստով ։ Բիւզանդ » « նախապէս » եւ « տանուտէր » բառերը իր սովորութեան համեմատ հոմանիշներ կուտակելու միայն կը դնէ իբր իրար բացայայտող, « Մահուէլ աւներ զնախապետութեան ազգին գտնուածներուց աստիւլըն » (Ե. Լէ) ։

ԱՐԱՔԱՐԵՐ Գ.

(3) Բիւզ. Գ. Ժ. Ժ.

արտաքին թշնամիներէ ա՛րապահ ու ներքուստ խաղաղ եւ չէն պահպանելու փոյթ կը տանէին: Թագաւորին հանդէպ իրենց պարտականութիւնն էր միայն իրենց որոշուած զօրաբաժինը (այս-րուքի սովորաբար) իրենց «ձեռնադր» զօրքերը բերել պատերազմի ստան, եւ գաւառին համար որոշուած հարկերը տալ խաղաղութեան ստան, որ հանած այրուծիին թուոյն համեմատ էր: Եւ այս երկու թեթեւ պարտականութեանց մէջ անգամ իրենց հպատակութիւնը կատարեալ ըլ-լալէ հետի էր, մանաւանդ երբ թագաւորը չըլ-լար մէկին այն զօրազարար թախաւաթիւ հայ թագաւորներէն որ արտաքին թշնամիներու մե-թնայութեանց դէմ մաքառելու, կամ պատե-րազմով ինքնազուլու զիմադրելու կարող ըլլար: Ասկից՝ կտարովի եւ Արշակի պէս կարող եւ ու-ժեղ թագաւորներու թափած ջանքերը խեղ, ապստամբ նախարարներ հնազանդեցնելու եւ զէթ գնանդ անվաւս վիճակի մէջ զնետել:

Հայ նախարարները նմանապէս են ներդ-պալի ծանօթ աւատական baronներուն, բայց աւելի սերտ առնչութիւն նշմարել կարծած են ոմանք սկովոթական ժողովրդու տէրերուն հետ որոնք ձեւացած են սկզբնաբար ընտանիքի մը — զօրեղ, աղքեցիկ, բազմամեղով ընտանիքի մը — կալուածին ընդարձակումով: Ասոնք բուն տէրերն էին իրենց հողերուն, որոնք ամենահին ժամանակներէ ի վեր նոյն ցեղին մէջ էին մնա-ցած: Այս տեսութեամբ հայ նախարարները հայ հողէն ծնած, հոն արմատացած եւ բարգաւա-ճած գերդաստաններ նկատուելու են: Սակայն այս տեսնութիւնը մասնականորէն միայն ճշմա-րիտ է: Մեր նախարարութեանց մէկ մասը ար-դարեւ էին նկարագրին համեմատ ձեւացած է, բայց կալ նաեւ մաս մը որ թագաւորին մատու-ցած մէկ ծառայութեան իբր պարգեւ ստացած է Կր հայրամանները, ուրիշ մաս մը — եւ նա-նաւոր մաս մը — բնաւ բնիկ չեն Հայ հողին, այլ եկաւորներ, օտարածին, Ասորեստանցի, Սկիւփայի, Մար, Գարսիկ, Հրեայ, որոնք Հա-յաստան եկած ընկալացած են, ոմանք իբր փա-խըստականներ՝ ապաստան փնտրող Հայաստանի հիւրընկալ հողին վրայ, ուրիշներ՝ Հայաստան

տիրող եւր հարստութեան մը ցեղակից, անոնք հետ կամ անոր հետեւելով եղած (1):

Տանուաւրութիւնը կ'անցնէր Եւդիակի ան-դրանիկ որդւոյն, միւս որդիքը, եւ շնտանիքին կողմնակի ճիւղին գաւառիները կողուելով Սե-պուհ: Այսպէս Գնեղ՝ Արշակ թագաւորին եղ-բորդին կը կոչուի « Սեպուհն Արշակունի » , Սեպուհ բառական իմաստով կը նշանակէ տուն՝ ընտանիք, բայց բարգաւաճմամբ եղած է գաւառ, երկիր, եւ Թագած է «Վասպուհն» (որ առնչութիւն ունի հին պարսկերէն վիզո-պուհնայի հետ, գրեղի կամ աւանի օրդի), Սե-սանեանց մէջ ազնուականութեւն (1) բարձրացոյն զսան էր որոնք Հուզվարէշ ձայնմամբ թաքնե-ցան կը կոչուէին: Վասպուհն կամ Վասպու-հար եղած է Վասպուհը, յետոյ Վասպուր, որմէ ունինք Վասպուրական գոյղին եւ գաւառին անունը, Սասանեաններէն եկած ժողի, Իսկ Վասպուհը մը միւր մէջ եղած է՝ անհեղա առաջին վանկին անկուածը (Թնաղորդիկէ՝Սալունիկ, ուղղեակ զեակ, զեկ) Սպուհը, յետոյ Սպուհ, հուսկ յետոյ Սեպուհ (ճիշդ ինչպէս Mithrakan եղած է Մհրական, Մհական, յետոյ Մհհական եւ Մհհեկան), Թէպէտ երկրաբական համարուած է Վասպուհի հետ Սեպուհի նոյնութիւնը, սա-

(1) Անշուշտ տառական իմաստով առնելու չէ Յեծն Ներսէսի հետեւալ խօսքերը զոր ուղած է հայ նա-խարարներու երբ Գարսկաց տարիներով անդադար ժգած զղաւթաբններէն պարտաւած, Թուլցած, կը մերժին ա'լ իրենց Ծաղաւորին Արշակի Ծիկունք ըլլալ եւ կը նախըն-տրէին Գարսից Ծաղաւորին ծառայութիւնն ընդունիլ, « Զի ամեն յոսն զոր կեցեալ էք յազգեղ արշակունւոյ, ոմանք ի մէջ գաւառատէրք լեպիլ ի նոցանէն, եւ ոմանք մեծամեծ աշխարհաց, ոմանք աւագ աւագ աւանաց, զեզից եւ զանձուց տեաքք լեպիլ էք եւ պէս պէս դաստակերտացեալ » (Բիւզ. Դ. Ժա.): Յանդիմանութիւնը եւ խրատը աղոյցիկ ընելու համար չափազանցումիւր հասկանալի է: Ազգային աւանդութիւնը կ'ըսէ արդար թէ Հայաստանի մէջ Գարսիկ Արշակունի հարստութեան հիմնադիրը մէկ քանի նախա-բարոքութիւններ հաստատեց, ուրիշներու պաշտօնները ճշ-դեց եւ կարգաւորեց, բայց կ'աւելցնէ նոյնքան օրոշակ, թէ ան գտաւ արդէն երկրին մէջ գաւառներու տէրեր Գնուց հաստատուած՝ ճանչցուած: Եւ այս վերջինները ա-մենամեծ մասը կը կազմէին նախարարութեանց եւ ամենէն նշանաւոր:

(2) Vaspurakanian = ազնուատնտեսութիւն. տես Mi-
kand-Guam-Archiep. Գարսի. Westl էջ 143:

սիսային մէկ փոքր մասը անցեր էր Հայոց թագաւորներուն ձեռական իշխանութեան տակ (suzeraineté) :

Ասոնցմէ զատ , Հայոց թագաւորները ունէին « սոսան » ներ , այսինքն թագաւորական տեղեր , բերդեր իւր զանձատուն կամ համալսոց ուսեանսի , որոնցմէ անուամբ յիշատակուածները գիտենք Գառնի , Անգեղոտան մէջ բաւ զուս բերդեր , Անգեղոտան գաւառը համակ (« բայց այնպէսն ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ » — Բիւզանդ) եւ Գողթն (« սոսանն Գողթն » — Կորին) : Հոմանիշներու զանձարան Բիւզանդ « սոսան » եւ « արքունի » բառերը իւր հոմանիշ կը գործածէ , « ունէր յարքունիս յոստան » Արքունի տեղերու կամ սոսաններու պատկանողները կը կոչուէին սոսանիկ :

Հայ ազգին զասակարգերուն կազմաւորումը յայտ կուգայ՝ Ղազար Փարպեցիի սա յիշատակութենէն « նախարարք , սեպուհք , սոսանիկք , ռամիկք » որուն վրայ աւելցնելով երկու մեծագոյն իշխանութիւնները , կ'ունենանք թագաւոր , եկեղեցականները , տանտէտէրները , սեպուհները , սոսանիկները եւ շինականները :

Գ. ՓԱՌՆԱԿ

(Շարունակելի)

Առաջին մեղքը

Ձորերուն մէջ , սարերուն վրայ կ'արածէր Ան ամէն օր ուն իր կապոյտ աչքերով . Ողբերը մերկ էին եւ միշտ ալ վրտաս՝ Մէն մի քայլին շուշանի վրայ կոխելու . Ճերմակ կտրծքին մերկութեան վրայ երկարած Սեւ մագերիս իր , ներքինիի պաշտօնով , Կը սեւնային աւելի . Ո՛չ մըտենին եւ յասմիկները գլխուն Կը թօշնէին՝ ո՛չ երգերն իր շրթունքին . Իր ըզգեստիկը կապոյտ

Երկընք մէկ ջինջ կըտորէն էր ձեւում , Եւ հովուական իր ցուպը օձ մ'էր բրածոյ , Գարացած օձ մ'որ իր մաքուր ձեռքին մէջ Դեղձիկ ճիւղ մը եղաւ :

Երբ վրտակին եզերքէն Ան կը քըշէր ուն իր կապոյտ աչքերով՝ Մատերուն մէջ՝ զաղտագողի՝ լուսնական իր ետեւէն կը քալէր . Եւ լուսնական տարփատենշ բիրն էր գուցէ Ենովային , կոյսերու հին Սիրահար :

Բայց իրիկուն մ'ան հովտէն ձա՛յն մը լըսեց՝ Որ զինքը վարն աղբւրին քով կը կանչէր . Երգ մէր կարծես՝ ա՛յնքան աղուոր եւ դիւթի՛ Որուն իր ուլը ճերմակ Վիզը թընկած՝ խտրը բերանն ունկընդդեց . Նոր երգ մ'էր ան՝ որ կ'ըսէր . — « Ճերմակ աղջիկ , ճերմակ աղջիկ , վար եկուր ,

Եւ աղբիւրին քով ուլը ինձի զո՛հ ըրէ : Թըզենւոյն լայն շուքին տակ՝ Ճերմակ աղջիկ , ճերմակ ուլը ինձ զո՛հ ըրէ : Այս լեռներուն ես աստուածն եմ լիագոր . Իմ շունչիս տակ՝ Թէ ուզեմ՝ Գետերն արծաթ կը հոսեն Եւ հեղեղները՝ ոսկի . Հասած տեղն իմ համբարիս Կ'անցնի սարսուռն՝ որ բաղձանքն է ծընունդին . Շուշաններն իմ զըրկիս միջեւ վարդ կ'ըլլան . Եւ կոյսերն ալ թագունի .

Ես քու զոհիդ արինէն Դաշտերն ամբողջ ծաղիկներով կը լեցնեմ , Եւ դ'ուլիդ տեղ թիթեռնիկներ կ'արածեմ . Ճերմակ՝ աղջիկ , ճերմակ աղջիկ , վար եկուր : Ան լըսեց այս ձայնը , երկա՛ր ու երկա՛ր , Որ կարծես իր արինին մէջ կը խօսէր . Լըսեց ու , լուռ , աստղերուն տակ հառաչեց , Յետոյ դիւթումով՝ ցուպն առաւ . Ու քըշեց ուլը ճերմակ՝ Բըլուրէն վար՝ դէպ ի հովիտն հեշտալի :

Հո՛ս է աղբիւրն , հո՛ս թըզենիւն , եւ կը զգա՛ս Աստուածն արու՝ որ ծոթրինի եւ թիւմի Ըզգըլիւն՝ հոծ բոյրերով Գրկեր է բեղ : Ձոհ դէ՛ : —